

БЕЗОПЛАТНА ПРАВОВА ДОПОМОГА У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ПРАВА НА ДОСТУП ДО СУДУ

FREE LEGAL AID IN CIVIL CASES AS A COMPONENT OF THE RIGHT OF ACCESS TO A COURT

Панаїд Я.І., студентка II курсу магістратури

*Інститут підготовки кадрів для органів юстиції України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Стаття присвячена аналізу права на безоплатну правову допомогу як умови забезпечення доступу до суду в цивільних справах. ЄКПЛ не покладає на держави обов'язок забезпечення правової допомоги у цивільних справах, однак іноді держава має забезпечити правову допомогу, якщо це необхідно для забезпечення ефективного доступу до суду. Право на безоплатну правову допомогу в цивільних справах вперше згадується у справі «Airey v. Ireland». На підставі аналізу практики ЄСПЛ встановлено, що правова допомога у цивільних справах має надаватися з урахування таких факторів, як значущість предмета судового розгляду для учасника справи; складність норм матеріального та процесуального права; здатність заявника ефективно представити свою позицію; вимоги щодо обов'язкового юридичного представництва; фінансове становище та перспектива успіху справи. Проаналізовано вироблені у практиці ЄСПЛ критерії відмови призначеного представника від надання правової допомоги.

Проаналізовано практику деяких зарубіжних країн в аспекті встановлення вимог щодо обов'язкового представництва адвокатом у суді та щодо надання безоплатної правової допомоги юридичним особам. Встановлено, що найчастіше така вимога застосовується щодо судів найвищих інстанцій. У зв'язку зі змінами, внесеними до Конституції України, з'явилася термінологічна неузгодженість між поняттями «правова допомога» та «правнича допомога». Проаналізовано механізм отримання безоплатної вторинної правової допомоги, врегульованого Законом України «Про безоплатну правову допомогу». Запропоновано удосконалити нормативну регламентацію цього питання, зокрема шляхом визначення у згаданому Законі переліку документів, необхідних для підтвердження права на отримання правової допомоги, скорочення переліку вказаних документів для деяких категорій осіб; включення до переліку суб'єктів права на безоплатну правову допомогу неприбуткових організацій.

Ключові слова: доступ до суду, безоплатна правова допомога, право на справедливий судовий розгляд, доступність правосуддя, Європейський суд з прав людини.

The article is devoted to the analysis of the right to free legal aid as a condition for ensuring access to court in civil cases. The ECHR does not impose on states the obligation to provide legal aid in civil cases, although the state sometimes provides legal aid if necessary to ensure effective access to justice.

The right to free legal aid in non-criminal proceedings was first mentioned in Airey v. Ireland. Based on the analysis of the case law of the ECtHR, it was determined that legal aid in civil cases should be provided, taking into account the following factors: the significance of the subject of the proceedings for the litigant; the complexity of the rules of substantive law or procedural law; the litigant's capacity to represent him or herself effectively; the existence of requirements for mandatory legal representation; the financial situation of the litigant; the prospects of success in the proceedings. The qualitative criteria for the refusal of the appointed representative to provide legal aid developed in the practice of the ECHR is analyzed.

The practice of some foreign states in terms of requirements for mandatory legal representation in court and providing free legal aid to legal entities is studied. It has been determined that this requirement is often used in higher courts.

It was established that due to the amendments to the Constitution of Ukraine, a terminological inconsistency between two terms denoting "legal aid" has appeared. The mechanism of receiving free secondary legal aid regulated by the Law of Ukraine "On Free Legal Aid" is investigated.

It is proposed to improve the regulation on this issue, in particular: the list of documents required to confirm the right to obtain legal aid should be specified in the aforementioned Law; the number of these documents should be reduced for certain categories of persons; non-profit entities should be included to the list of subjects that have the right to free legal aid.

Key words: access to court, free legal aid, right to a fair trial, access to justice, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Право на доступ до суду є елементом права на справедливий судовий розгляд, передбаченого п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ). Попри те, що право на доступ до суду безпосередньо не закріплене у тексті цієї статті, у справі «Golder v. the United Kingdom» Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) зазначив, що було би немислимо, аби п. 1 ст. 6 містив докладний опис наданих сторонам процесуальних гарантій у цивільних справах і не захищав би насамперед того, що дає можливість практично користуватися такими гарантіями, – доступ до суду. Такі характеристики процесу, як справедливість, публічність, динамізм, позбавляються сенсу, якщо немає власне судового розгляду. Все вищезазначене приводить до висновку, що право доступу до суду є однією з невід'ємних складових частин права, гарантованого п. 1 ст. 6 ЄКПЛ [1].

Однак вказане право не є абсолютним і може підлягати обмеженням у такий спосіб або до такої міри, щоб саму суть права не було порушено. Ці обмеження повинні переслідувати легітимну мету та мати розумний ступінь пропорційності між використаними засобами та поставленою метою [2].

У літературі з питань цивільного процесуального права зауважується, що аналіз практики ЄСПЛ із питань доступу до суду дає можливість виокремити суб'єктивні, юрисдикційні, темпоральні, процедурні й фінансові перешкоди у доступ до суду [3, с. 62]. З огляду на зазначене та на зміни, внесені до Конституції України відповідно до Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. № 1401-VIII (далі – Закон України «Про внесення змін до Конституції України»), що пов'язані, зокрема, із закріпленням права на професійну правничу допомогу, а також введенням у дію норм щодо здійснення представництва інтересів особи у суді виключно адвокатом, актуальним стає дослідження інституту безоплатної правової допомоги у цивільних справах як складової частини права на доступ до суду в контексті положень п. 1 ст. 6 ЄКПЛ і практики ЄСПЛ.

Метою статті є дослідження права на безоплатну правову допомогу як елементу права на доступ до суду, аналіз підходів, сформованих у практиці ЄСПЛ щодо стандартів надання безоплатної правової допомоги у цивільних справах, а також визначення подальших напрямів реформування цивільного процесуального законодавства із цього питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед досліджень, які торкаються питань міжнародних стандартів права на доступ до суду, зокрема й у частині надання безоплатної правової допомоги, варто відзначити праці таких науковців, як Н.Л. Бондаренко-Зелінська, В.В. Комаров, Т.А. Цувіна, Н.Ю. Сакара, І.О. Ізарова, Ю.Т. Шрамко та ін.

ЄСПЛ виводить різні стандарти для надання правової допомоги у цивільних і кримінальних справах. Так, у тексті ЄКПЛ безпосередньо закріплене право на безоплатну правову допомогу тільки щодо кримінальних проваджень (п. 3 ст. 6 ЄКПЛ), натомість право на безоплатну правову допомогу у цивільних справах було виведено у практиці ЄСПЛ лише згодом. Так, вказане питання вперше було проаналізовано у справі «Airey v. Ireland», де ЄСПЛ резюмував, що ст. 6 ЄКПЛ не встановлює обов'язку забезпечувати безкоштовну правову допомогу у кожному спорі, що стосується «цивільних прав», водночас у деяких випадках п. 1 ст. 6 ЄКПЛ може зобов'язати державу надати правову допомогу, якщо без останньої неможливо забезпечити практичну реалізацію права на справедливий судовий розгляд, якщо юридичне представництво надається в обов'язковому порядку, як це передбачено внутрішнім законодавством деяких Договірних Сторін стосовно різних видів судових спорів, чи з огляду на складність процедури або справи [5].

Всі держави-члени Ради Європи забезпечують надання правової допомоги у кримінальних провадженнях. Що стосується правової допомоги у некримінальних провадженнях, то, як зазначає Європейська комісія з ефективності правосуддя (надалі – СЕРЕЈ), нині поза кримінально-правовою сферою правова допомога може тією чи іншою мірою надаватися відповідно до категорії справи, що розглядається. Наприклад, правова допомога може обмежуватися справами, які стосуються обов'язкового психіатричного лікування або обмеження дієздатності (Грузія, Молдова), або справ щодо кампаній у ЗМІ, де зачіпаються суспільні інтереси (Албанія). У декількох державах правова допомога надається у рамках таких галузей права, як цивільне або адміністративне право (Естонія, Франція) [6, с. 70]. На увагу заслуговує питання щодо критеріїв надання безоплатної правової допомоги у цивільних справах.

У Законі України «Про безоплатну правову допомогу» від 02 червня 2011 р. № 3460-VI (далі – Закон «Про безоплатну правову допомогу») передбачено вичерпний перелік критеріїв, які створюють передумови для отримання особою безоплатної вторинної правової допомоги, зокрема: майновий (середньомісячний дохід особи, пенсія або допомога, що признається замість пенсії); віковий (діти); соціальний статус (внутрішньо переміщені особи, ветерани війни тощо); категорія справи (затримані особи, особи, щодо яких суд розглядає справу про обмеження цивільної дієздатності, викривачі). Водночас видається, що не всі з перелічених у законодавстві суб'єктів дійсно потребують безоплатної правової допомоги, оскільки належність особи до певної соціальної категорії не обов'язково свідчить про відсутність у неї фінансової можливості звернутися до відповідного суб'єкта за вказаною допомогою.

У вітчизняній науковій літературі відсутній єдиний підхід до належних критеріїв надання безоплатної правової допомоги у цивільному судочинстві. Так, деякі вчені висловлюються за розширення кола справ, за якими повинна надаватися правова допомога, зокрема, шляхом встановлення таких критеріїв: майнового (матеріального), вікового, стану здоров'я, наявності декількох (більш трьох) неповнолітніх дітей. Деякі науковці пропонують критерієм встановити відсутність засобів для сплати послуг адвоката та юридичну складність справи або інтереси правосуддя у конкретній справі [7, с. 170].

Слушно видається думка Н.Ю. Сакари, котра вбачає недосконалість положень вітчизняного законодавства у закріпленні права на безоплатну правову допомогу

виключно за фізичними особами, а також у врахуванні виключно такої обставини, як належність особи до певної соціальної та демографічної групи [8, с. 79]. Вчена пропонує враховувати два критерії для надання безоплатної правової допомоги: майновий (відповідність певному фінансовому критерію) та перспективу справи. На її думку, необхідно також брати до уваги так звані критерії «бажаності участі представника», іншими словами, особливості конкретної справи, які повинні встановлюватися у кожному випадку, зокрема, складність справи (складність питань права або фактів, наявність декількох взаємопов'язаних вимог та ін.), особливе значення для особи має право, яке нею захищається, особливості емоційного або фізичного стану особи (глухий, німий, сліпий) тощо [9, с. 247].

Певні орієнтири у цьому відношенні також містить Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи № (78) 8 про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації, котра як критерії для надання такої допомоги пропонує враховувати фінансові можливості та зобов'язання відповідної особи, а також очікувані судові витрати [10]. Водночас у Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R(93)1 про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбідніших верств населення містяться обставини, за яких компетентні органи можуть відмовити у наданні безоплатної правової допомоги, до яких належать неприйнятність чи явно недостатня вірогідність виграшу справи або відсутність необхідності надання безоплатної правової допомоги з погляду інтересів правосуддя [11].

Водночас, враховуючи міжнародні зобов'язання, взяті на себе Україною у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, передусім слід звернути увагу на практику ЄСПЛ із цього питання. Питання надання правової допомоги за п. 1 ст. 6 ЄКПЛ розглядаються у контексті двох прав: права на доступ до суду та принципу «рівної зброї» (equality of arms). Останнє передбачає, що сторона судового процесу не повинна бути позбавлена можливості ефективно представити свою позицію у суді, а також їй має бути надана змога представити свою позицію нарівні із протилежною стороною. П. 1 ст. 6 ЄКПЛ надає державі вільний вибір засобів, які будуть використані для гарантування учасникам судового процесу цих прав. Одним із таких засобів є інститут правової допомоги [12; 13].

Здатність особи самостійно ефективно захищати свої інтереси пов'язана передусім із можливістю засуджених брати участь у цивільних або господарських справах. Наприклад, ЦПК Російської Федерації вимагає від судів проведення усного слухання в усіх категоріях справ. ЄСПЛ неодноразово констатував порушення ст. 6 ЄКПЛ через позбавлення засуджених можливості брати участь у розгляді їхньої цивільної справи у зв'язку з відсутністю встановленого законом порядку доставки ув'язнених до місця розгляду справи. Так, у справі «Yevdokimov and Others v. Russia» ЄСПЛ зауважив, що у разі, коли національний суд дійшов висновку про меншу важливість надання свідчень особисто ув'язненим, його чи її право на справедливий розгляд може бути гарантовано шляхом будь-якої форми представництва інтересів. Так, національним законодавством було визначено критерії, що дають право на отримання безкоштовної правової допомоги – дохід учасника справи та тип спору, стороною якого він є, однак перелік категорій спорів був вичерпним і не включав, наприклад, позов про компенсацію у зв'язку з умовами ув'язнення, що принижують гідність. З огляду на зазначене ЄСПЛ констатував, що, якщо матеріальне становище ув'язненого не дозволяє оплатити послуги професійного юриста, він повинен мати можливість призначити іншу особу для представництва своїх інтересів. Тож національні суди повинні переконатися, по-перше, що ув'язнений має достатньо часу, щоб знайти особу, яка бажає представляти його інтереси, і проінструктувати цю особу, і, по-друге, що шанси ув'язненого на справедливий розгляд не зменшені

у зв'язку із захистом його інтересів непрофесіоналом [14]. Іншим прикладом порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ у контексті рівності сторін є справа «Nenov v. Bulgaria», де заявнику, котрий страждав на психічне захворювання, суд не призначив адвоката для ефективного представництва інтересів у цивільній справі, що було ініційоване колишньою дружиною заявника з метою перегляду умов спілкування заявника з їхніми дітьми [15].

У всіх зазначених вище випадках особа фактично мала доступ до суду, однак подальше представництво її інтересів у суді було вкрай утрудненим.

Водночас право на безоплатну правову допомогу у практиці ЄСПЛ пов'язується також із правом на доступ до суду, яке має «застосовуватися на практиці та бути ефективним», що передбачає надання особі реальної можливості оскаржити у суді дію, яка порушує її права [16].

ЄСПЛ у цьому контексті виходить із можливості надання безоплатної правової допомоги як фізичним, так і юридичним особам з урахуванням низки критеріїв, котрі слід брати до уваги у вирішенні вказаного питання, якими є: а) значущість предмета судового розгляду для заявника; б) складність норм національного законодавства; в) здатність заявника ефективно представити свою позицію; в) фінансове становище учасника справи; г) перспективи щодо виграшу справи; д) закріплення в національному законодавстві вимоги щодо обов'язкового професійного представництва.

Так, що стосується надання правової допомоги юридичним особам, то ЄСПЛ уже звертав увагу на «відсутність серед країн-учасниць консенсусу чи навіть консолідованої тенденції» із цього питання [17]. Водночас ЄСПЛ дійшов висновку про наявність порушення права на доступ до суду у справі «Urbsiene and Urbsys v. Lithuania» ЄСПЛ у зв'язку із прямою заборобою надавати безкоштовну правову допомогу юридичним особам без урахування обставин конкретної справи [2; 13]. Аналогічне порушення було встановлено у справі «Marazas v. Lithuania», у якій керівнику й акціонеру товариства було відмовлено у наданні безоплатної правової допомоги у справі про стягнення боргу за кредитним договором у зв'язку з банкрутством юридичної особи. ЄСПЛ критично оцінив зміни у національному законодавстві, котрі надавали можливість повторно звернутися із клопотанням про отримання вказаної допомоги, оскільки вказані зміни були введені у дію за 23 дні до закінчення строку для подачі скарги до Верховного Суду. Нова редакція закону закріплювала, зокрема, такі критерії: матеріальне становище особи, її здатність ефективно представляти себе, складність справи, розмір грошових вимог, потенційні негативні наслідки для особи. Оскільки розгляд попереднього клопотання тривав місяць, ЄСПЛ констатував відсутність у заявника реальної можливості отримати правову допомогу та подати скаргу [18].

Оцінюючи значущість предмета судового розгляду для заявників, ЄСПЛ бере до уваги, зокрема, ціну позову та наявність у заявника джерела доходу [13]. У справах, які впливають із сімейних правовідносин, ЄСПЛ визнає такими, що мають вирішальне значення, питання щодо окремого проживання з іншим із подружжя [5] та умови спілкування батьків із їхніми дітьми [15].

Складність норм національного законодавства досліджується ЄСПЛ у кожній конкретній справі. Необхідно зазначити, що аналогічний підхід ЄСПЛ застосовує у контексті оцінки розумності строків судового розгляду. Аналіз практики Суду показує, що складність справ може зумовлюватися, зокрема: складністю питань права (наприклад, необхідністю застосування нового чи суперечливого законодавства, щодо тлумачення якого відсутня усталена судова практика); складністю питань факту (необхідністю отримати висновок експерта або докази з-за кордону); іншими процесуальними ускладненнями (поданням

зустрічного позову, великою кількістю клопотань і заяв сторін тощо) [19, с. 151–152].

У справі «McVicar v. the United Kingdom» ЄСПЛ не визнає законодавство про дифамацію настільки складним, щоб сторона потребувала надання правової допомоги, адже результат розгляду справи про наклеп залежав від відповіді на просте запитання про те, чи міг заявник довести, з огляду на правило про достовірність доказів, що оспорювані твердження є правдивими за своєю суттю [20].

Окрема увага у визначенні питання про надання правової допомоги приділяється фінансовому становищу учасника справи. Так, ЄСПЛ не вбачав порушення ст. 6 ЄКПЛ у відмові у наданні безоплатної правової допомоги, якщо дохід заявника перевищував встановлені національним законодавством фінансові критерії, за умови, що не було порушено суть права на доступ до суду [21]. Особами, котрим надається безоплатна правова допомога, здебільшого є особи з найнижчим доходом, тож важливо реалістично оцінювати межу бідності з урахуванням міжнародних стандартів у цій сфері. Так, Рекомендація № R (93) 1 оперує поняттям найбідніших верств населення, під якими розуміються особливо нужденні, маргіналізовані або виключені із суспільства в економічному, соціальному і культурному відношеннях особи [11].

Ключове значення у цьому контексті також має перспективність виграшу справи. Так, ЄСПЛ не вбачає порушення у самій відмові надати безоплатну правову допомогу через відсутність перспектив справи, однак така відмова буде відповідати певним якісним вимогам, зокрема, клієнт не повинен залишатися у стані невизначеності щодо правових підстав відмови адвоката скласти апеляційну або касаційну скаргу [22].

У справі «Sialkowska v. Poland» призначений у рамках безоплатної правової допомоги адвокат письмово повідомив заявницю про відсутність у справи перспектив і про свою відмову складати касаційну скаргу. ЄСПЛ підкреслив, що повноваження держави щодо примусу представника до звернення до суду або використання інших засобів правового захисту всупереч його або її позиції стосовно перспектив успіху відповідного засобу захисту були би шкідливими для ролі, яку в демократичному суспільстві відіграє незалежна адвокатура, що ґрунтується на довірі між адвокатами та їхніми клієнтами. Тож у цьому контексті відповідальність держави поширюється лише на забезпечення необхідного балансу між, з одного боку, ефективним доступом до суду та незалежністю адвокатської професії, з іншого боку. Польським законодавством не було визначено строки, протягом яких клієнта необхідно повідомити про відмову складати скаргу, а зустріч заявниці з адвокатом відбулася за три дні до спливу строків на касаційне оскарження. Враховуючи обставини справи, було би неможливо знайти нового адвоката, отже, час, який залишився для вжиття будь-яких заходів для підготовки касаційної скарги у справі, не давав заявниці реальної можливості звернутися до касаційного суду [23].

Закріплення у національному законодавстві вимоги щодо обов'язкового юридичного представництва має суттєвий вплив на дотримання державою позитивних зобов'язань в аспекті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. У контексті існування так званої «адвокатської монополії» всі європейські країни можна поділити на такі групи: 1) держави з повною монополією (наприклад, законодавство Греції забороняє особі особисто звертатися до суду та самостійно вести цивільну справу); 2) частковою монополією (коли адвокати мають виключну компетенцію стосовно окремих сфер судочинства). Серед них: Угорщина, Норвегія, Португалія, Росія; 3) такі, де монополії немає взагалі (наприклад, Фінляндія) [6, с. 388–390]. Фактично ж національне законодавство більшості європейських держав йде двома шляхами: запровадження принципу адвокатської «монополії», за винятком окремих категорій справ, або навпаки –

відмови від обов'язкового представництва зі встановленням переліку категорій справ або судових інстанцій, де представництво є обов'язковим [24, с. 37]. Так, у Франції не вимагається залучення адвоката, зокрема, у місцевих судах та у справах, що розглядаються трудовими, комерційними трибуналами та трибуналами з питань сільськогосподарських угідь [25]. За законодавством Австрії участь представника у цивільних справах є обов'язковою, якщо ціна позову перевищує суму у 5 тисяч євро. У Норвегії передбачається можливість подати клопотання про надання спеціального дозволу особі, котра не є адвокатом, здійснювати представництво у суді, однак такі клопотання задовольняються вкрай рідко, тобто де-факто діє адвокатська монополія [6, с. 387].

Зазвичай же не вимагається передання повноважень на ведення цивільної справи в суді першої або другої інстанції виключно адвокату. Відповідно до результатів дослідження СЕРЕJ із 45 країн вказані вимоги запроваджені щодо судів першої інстанції у 12 країнах, а щодо судів апеляційної інстанції – у 21 країні [6, с. 71].

Натомість більшою мірою «адвокатська монополія» встановлюється щодо проваджень у судах найвищої інстанції. Варто зазначити, що з позицій ЄСПЛ вказане обмеження саме по собі не суперечить ст. 6 ЄКПЛ, оскільки цілком відповідає особливостям статусу верховних судів як судів найвищої інстанції, які розглядають питання права. Роль верховних судів обмежується забезпеченням однакового застосування закону та його правильного тлумачення, тож ЄСПЛ погоджується із тим, що вимога щодо подання скарг до вказаного суду виключно адвокатами переслідує законну мету – забезпечення якості таких скарг [26].

Ситуація, за якої доступ до судів найвищої інстанції залежить від фінансового становища особи без надання останній можливості отримання безоплатної правової допомоги, є порушенням ст. 6 ЄКПЛ. За законодавством Вірменії право подання касаційної скарги було надано виключно адвокатам, які мають спеціальну ліцензію та зареєстровані у Касаційному суді, у зв'язку із чим у низці справ ЄСПЛ констатував порушення прав заявників щодо доступу до суду [26–28]. Так, у справі «Shamoyan v. Armenia» майнове становище заявниці не дозволяло скористатися послугами адвоката, а її справа не належала до жодної з категорій, щодо яких законом була передбачена безоплатна правова допомога. Тож, коли справа дійшла до суду касаційної інстанції, останній відмовив у розгляді скарги. Розглядаючи зазначену справу, ЄСПЛ констатував непропорційне обмеження доступу до суду у зв'язку з неможливістю отримання безоплатної правової допомоги з урахуванням процесуальної вимоги, згідно з якою касаційні скарги могли бути подані лише адвокатами, котрі мають відповідну ліцензію [26].

Значну увагу ЄСПЛ приділяє дослідженню ефективності безоплатної правової допомоги, оскільки для виконання обов'язку держави щодо забезпечення реалізації права на доступ до суду недостатньо одного лише призначення або формального закріплення права на таку допомогу. Зокрема, є порушенням п. 1 ст. 6 ЄКПЛ ненадання безоплатної правової допомоги у зв'язку з неврегульованістю окремих процедур, пов'язаних із наданням правової допомоги. У справі «Gurbanova and Pashayeva v. Azerbaijan» апеляційний суд, відхиливши клопотання заявника про надання вказаної допомоги, посилася на неврегульованість порядку перевірки фінансового стану заявника та відсутність у нього компетенції приймати рішення по суті клопотання, що призвело до непропорційного обмеження права заявника на доступ до суду [29].

Україна, сприйнявши зарубіжний досвід, передбачила на конституційному рівні переважне право адвоката надавати правову допомогу в суді. Вказані положення національного законодавства вже стали предметом роз-

гляду ЄСПЛ у справі «Moldavska v. Ukraine», де останній зауважив, що навіть більш широке обмеження вільного вибору представника, яке звужує його лише до адвоката перед усіма судами, саме по собі не може порушувати п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, оскільки для забезпечення ефективного захисту особи може вимагатися конкретна юридична кваліфікація. У цій справі ЄСПЛ зауважив, що заявниця та її представник повинні були знати про перехідні положення Конституції України щодо представництва виключно адвокатами у Верховному Суді. Однак таке обмеження права заявника на вільний вибір представника повинно мати достатню підставу в національному законодавстві, щоб уникнути свавілля. Приміром, попередня справа «Zagorodniy v. Ukraine» стосувалася періоду до прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України», коли можливість представництва в судах особою, яка не була адвокатом, була передбачена Конституцією України, але не була належним чином деталізована у процесуальному законодавстві, що призвело до висновку ЄСПЛ про порушення права заявника на вільний вибір свого представника [30].

Запровадження обов'язкового судового представництва адвокатом пов'язане з питанням надання безоплатної правової допомоги, яка є одним зі способів реалізації конституційного права на професійну правничу допомогу. Важливим кроком у розвитку вказаного інституту стало прийняття у 2011 р. Закону України «Про безоплатну правову допомогу», відповідно до ст. 1 якого безоплатною є правова допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел.

Водночас необхідно зауважити, що у зв'язку з набранням чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України» виникла термінологічна неузгодженість. Так, ст. 59 Конституції України у новій редакції декларує право кожного на професійну правничу допомогу. Ст. 15 ЦПК України закріплює право учасників справи користуватися правничою допомогою. Представництво у суді як вид правничої допомоги здійснюється виключно адвокатом (професійна правничка допомога). Водночас Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» і Закон України «Про безоплатну правову допомогу» оперують поняттям «правова допомога».

Видається доцільним спершу з'ясувати тлумачення цих понять і співвідношення між ними. На думку Н.М. Фешич, терміни правовий – правничий – правний – юридичний є родо-видовими синонімами [31]. Т.Б. Вільчик зауважує, що поняття «правова допомога», «професійна допомога» і «кваліфікована правова допомога» співвідносяться як родові і видові поняття, оскільки останні відображають властивості суб'єкта надання (освіта, стаж роботи та ін.) і міру якості його діяльності [32, с. 56].

Н.Ю. Сакара доцільним вважає підхід, відповідно до якого під правовою допомогою слід розуміти послуги юридичного характеру або будь-які інші дії, що мають правовий зміст, вчиняються визначеними у законі суб'єктами та спрямовані на реалізацію і захист прав, свобод і законних інтересів особи, яка звертається за допомогою. Вчена пропонує розглядати як один із видів правової допомоги надання пільг у сплаті судових витрат, тобто визнання за особою «права бідності», оскільки у такий спосіб особі певною мірою надається допомога у реалізації нею права на звернення до суду. Подібна концепція втілена у Законі Норвегії «Про безкоштовну правову допомогу», де зазначено, що безкоштовна правова допомога повністю чи частково оплачується державою і надається у вигляді безкоштовної юридичної консультації, безкоштовної судової допомоги та звільнення від судових витрат [9, с. 216, 225].

Правову допомогу також розглядають як кваліфіковану юридичну допомогу, діяльність осіб, котрі володі-

ють спеціальними знаннями у галузі права для надання якісних правових послуг [33, с. 51]. Під кваліфікованою юридичною допомогою дослідники розуміють правову допомогу, що здійснюється спеціальним суб'єктом, який підтвердив свої знання та вміння у цій галузі, що дозволяє з великою часткою ймовірності гарантувати якість такої допомоги [34, с. 201].

Відповідно до Керівних принципів щодо ефективності та дієвості систем надання безоплатної правової допомоги у сферах цивільного й адміністративного права (далі – Керівні принципи) під безоплатною правовою допомогою розуміється надання юридичної консультації, юридичної допомоги та/або юридичне представництво, що здійснюється надавачем безоплатної правової допомоги безоплатно чи на умовах часткової оплати [35]. СЕРЕЖ визначає безоплатну правову допомогу як допомогу окремим категоріям осіб у формі юридичних консультацій та/або представництва, що фінансуються державою [6, с. 34].

Закон України «Про безоплатну правову допомогу» передбачає надання двох видів правової допомоги – первинної, тобто інформування особи про її права і свободи, порядок їх реалізації, відновлення у разі їх порушення та порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; та вторинної, до якої належать такі види правових послуг, як захист; здійснення представництва інтересів осіб у судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру. Таким чином законодавець диференціює поняття «доступу до права» (англ. access to law, фр. acces au droit) та «доступу до правосуддя» (англ. access to justice, фр. acces au justice) [36].

Однак механізм отримання правової допомоги має значні недоліки. Так, зі Звіту про роботу системи безоплатної правової допомоги за 2020 р. випливає, що ключовою категорією громадян, котрі звертаються за отриманням вторинної безоплатної правової допомоги, є малозабезпечені особи, частка звернень яких у вказаному році становила більше 50% від усіх звернень [24]. В Україні майновий стан особи, що надає їй право на отримання вторинної правової допомоги, визначений у п. 1 ч. 1 ст. 14 Закону «Про безоплатну правову допомогу». Відповідно до вказаної норми право на безоплатну правову допомогу мають особи, які перебувають під юрисдикцією України, якщо їхній середньомісячний дохід не перевищує двох розмірів прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до закону для осіб, котрі належать до основних соціальних і демографічних груп населення, а також особи з інвалідністю, які отримують пенсію або допомогу, що призначається замість пенсії, у розмірі, що не перевищує двох прожиткових мінімумів для працездатних осіб. Згідно із процедурою, закріпленою у ст. 18 цього Закону, разом зі зверненням про надання безоплатної вторинної правової допомоги необхідно подати документи, які підтверджують належність особи до однієї із вразливих категорій осіб, однак у самому Законі відсутній перелік необхідних документів, а так само посилання на Методичні рекомендації щодо організації надання безоплатної правової допомоги місцевими центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги [38], де міститься перелік документів, відповідно до яких для підтвердження належності до категорії малозабезпечених громадян необхідно подати: довідку про доходи за останні 6 місяців, довідку про подану декларацію про майновий стан і доходи (про

сплату податку на доходи фізичних осіб і про відсутність податкових зобов'язань із такого податку), видану відповідним центром обслуговування платників Державної фіскальної служби – у разі звернення до місцевого центру, зокрема фізичних осіб – підприємців, самозайнятих осіб; відомості з Державного реєстру фізичних осіб – платників податків Державної фіскальної служби, зокрема щодо сум виплачених доходів та утриманих податків; довідку про інформацію, що міститься в реєстрі застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування, зокрема щодо одержаного доходу та/або виду та розміру призначеної пенсії за останні 6 місяців.

Вочевидь, встановлена процедура подання заяви на отримання правової допомоги не відповідає критеріям чіткості та зрозумілості, закріпленим у Керівних принципах. Крім того, у зазначеному документі наголошується на необхідності розглянути можливість відмови від перевірки платоспроможності, коли це виправдано, а також звільнити заявників від покладеного на них бюрократичного навантаження, зокрема через зменшення кількості документів, які необхідно надати [35]. Тож слід закріпити перелік документів, котрі необхідно подати для підтвердження права на отримання правової допомоги, в окремій статті закону України «Про безоплатну правову допомогу». Також видається доцільним встановити категорії громадян, звільнених від необхідності подачі вказаних документів, наприклад, безпритульних осіб, зі встановленням для останніх вимоги щодо подання єдиного документа – посвідчення про постановку такої особи на облік.

Чинне законодавство не передбачає можливості отримати безоплатну вторинну правову допомогу для юридичних осіб, однак останнім частково надається можливість скористатися певними правовими механізмами, які забезпечують усунення фінансових перешкод у доступі до суду. Так, положення ст. 8 Закону України «Про судовий збір», котрою врегульовано підстави відстрочення та розстрочення сплати судового збору, зменшення його розміру або звільнення від його сплати, можуть бути застосовані до юридичної особи за наявності майнового критерію, але тільки у справах, предметом позову у яких є захист соціальних, трудових, сімейних, житлових прав, відшкодування шкоди здоров'ю [40]. Уявляється доцільним надання такого права неприбутковим організаціям України. Наприклад, подібне регулювання запроваджено у Франції [39, с. 61].

Висновки. Право на доступ до суду включає можливість звернення до судової установи, однак зазначене право не є абсолютним і може підлягати обмеженням, зокрема пов'язаним із необхідністю отримання особою правової допомоги. У зв'язку із цим слід усунути термінологічні суперечності шляхом приведення нормативно-правових актів у відповідність до Конституції України. Крім того, слід гармонізувати нормативне регулювання у сфері надання безоплатної правової допомоги відповідно до міжнародних стандартів, зокрема через запровадження більш гнучкого регулювання кола осіб, які мають право на вказану правову допомогу. У вирішенні питання про надання безоплатної правової допомоги національні органи державної влади мають керуватися критеріями, виробленими у практиці ЄСПЛ, якими є значущість предмета судового розгляду для заявників; складність норм національного законодавства; здатність заявника ефективно представити свою позицію в суді самостійно; вимоги щодо обов'язкового юридичного представництва; фінансове становище заявника та перспективи успіху справи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Golder v. the United Kingdom. № 4451/70. 21 February 1975. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496>
2. Ashingdane v. the United Kingdom. № 8225/78. 28 May 1985. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57425>
3. Цувіна Т.А. Право на доступ до суду: підхід ЄСПЛ. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 4. С. 60–69. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/4/11.pdf>

4. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02 червня 2016 р. № 1401-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text>
5. Airey v. Ireland. 6289/73. 9 October 1979. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57420>
6. European judicial systems – Edition 2014 (2012 data): efficiency and quality of justice. URL: <https://rm.coe.int/european-judicial-systems-edition-2014-2012-data-efficiency-and-qualit/1680785d95>
7. Заботін В.В. Право на правову допомогу в цивільному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2018. 272 с.
8. Сакара Н.Ю. Право на доступ до правосуддя у цивільних справах: правові позиції Європейського суду з прав людини та національний контекст. *Право України*. 2018. № 10. С. 64–85. URL: <https://rd.ua/storage/attachments/6923.pdf>.
9. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія. Харків : Право, 2010. 256 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFIJ_2010/Sakara_2010.pdf
10. Резолюція (78) 8 Комітету міністрів про юридичну допомогу та консультації від 02 березня 1978 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_132#Text
11. Рекомендація № R(93)1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбідніших верств населення 08 лютого 1993 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_93_1_1993_01_08.pdf
12. Steel and Morris v. the United Kingdom. № 68416/01. 15 February 2005. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68224>
13. Urbšienė and Urbšys v. Lithuania. № 16580/09. 8 November 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-168379>
14. Yevdokimov and Others v. Russia. 16 February 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-160620>
15. Nenov v. Bulgaria. 33738/02. 16 July 2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93618>
16. Bellet v. France. № 23805/94. 4 December 1995. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57952>
17. Granos Organicos Nacionales S.A. v. Germany. № 19508/07. 22 March 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109807>
18. Marazas v. Lithuania. № 42177/19. 19 October 2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-212395>
19. Цувіна Т.А. Право на суд у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Слово, 2015. 281 с.
20. McVicar v. the United Kingdom. № 46311/99. 7 May 2002. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60450>
21. Glaser v. the United Kingdom. № 32346/96. 19 September 2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59080>
22. Staroszczyk v. Poland. № 59519/00. 22 March 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79879>
23. Sialkowska v. Poland. № 8932/05. 22 March 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-79887>
24. European judicial systems. Efficiency and quality of justice. Edition 2016 (2014 data). CEPEJ studies No. 23. URL: <https://rm.coe.int/0900001680789854>
25. Conseil national des barreaux. The Role of the Lawyer. URL: <https://www.cnb.avocat.fr/en/mandates-conseil-national-des-barreaux>
26. Shamoyan v. Armenia, №18499/08. 7 July 2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155811>
27. Ghuyumchyan v. Armenia. № 53862/07. 21 January 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-160090>
28. Tovmasyan v. Armenia. №11578/08. 21 January 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-16009>
29. Gurbanova and Pashayeva v. Azerbaijan. № 26553/08. 20 February 2020. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-201086>
30. Moldavska v. Ukraine. № 43464/18. 14 May 2019. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-193900>
31. Фешик Н. *Адвокатська монополія на представництво в судах України – якісно позитивні зміни чи спосіб затягування клієнтів?* URL: <https://unba.org.ua/publications/1070-advokats-ka-monopoliya-na-predstavnictvo-v-sudah-ukraini-yakisno-pozitivni-zmini-chi-sposib-zatyaguvannya-klientiv.html>
32. Вільчик. Т.Б. *Адвокатура як інститут реалізації права на правову допомогу: порівняльно-правовий аналіз законодавства країн європейського союзу та України* : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2016. 490 с. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Vilchik/d_Vilchik.pdf
33. Шандула О.О. *Адвокатська монополія: національні тенденції та зарубіжний досвід. Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 48–54. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/401>
34. Ходилина М.В. Правовая позиция Конституционного Суда России относительно права каждого на получение квалифицированной юридической помощи. *Пробелы в российском законодательстве. Юридический журнал*. 2010. № 10. С. 205–209.
35. Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the efficiency and the effectiveness of legal aid schemes in the areas of civil and administrative law. 31 March 2021. URL: <https://rm.coe.int/0900001680a1a347>
36. Закон України «Про безоплатну правову допомогу»: основні положення та підходи до впровадження: роз'яснення Міністерства юстиції України від 09 квітня 2012 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0008323-12>.
37. Безоплатна правова допомога 2020. URL: <https://www.legalaid.gov.ua/publiczna-informatsiya/bezoplatna-pravova-dopomoga-2020/>.
38. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо організації надання безоплатної правової допомоги місцевими центрами з надання безоплатної вторинної правової. Наказ від 19 липня 2019 р. № 60. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0060419-19#Text>.
39. Handbook on European law relating to access to justice. 2016. URL: https://www.echr.coe.int/documents/handbook_access_justice_eng.pdf.
40. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14 січня 2021 р. у справі № 0940/2276/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94525431>.
41. European judicial systems. CEPEJ Evaluation Report. 2020 Evaluation cycle (2018 DATA). URL: <https://rm.coe.int/rapport-evaluation-part-1-english/16809fc058>.